

10. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.
11. Współczesny język polski / red. J. Bartmińskiego. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – S. 315–334.

СЕМАНТИКА ТА ФУНКЦІЇ ОЦІННИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ТВОРАХ ДЛЯ ДІТЕЙ

СИКАЛО Л. В.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Ідейно-естетичний зміст літературного твору виражається за допомогою системи зображальних засобів мови, які в художньому мовленні виступають механізмом естетичного впливу на читача. Під естетичністю твору для дітей Е. Огар розуміє “простоту, виразність викладу, доступність використаних мовних засобів читачеві певного віку, їх наочність і конкретність”. На думку дослідниці, “мовна структура дитячої книжки, з одного боку, повинна бути стислою, лаконічною, повно передавати зміст твору, а з іншого – максимально виразно створювати систему уявлень та образів, апелювати як до логічного, так і до емоційного аспекту дитячого сприйняття, розвивати асоціативне мислення” [4, с. 13]. Як зазначає Н. Дзюбишина-Мельник, “літературні твори розвивають і поглиблюють, доповнюють новими гранями естетично-образний світ дитини” [1, с. 85].

Серед виражальних засобів мови художніх творів важливе місце займають фразеологізми. Фразеологічним одиницям (далі ФО) притаманні влучність характеристики, згущення образу, оцінна функція та певне коло асоціацій. За допомогою ФО митець може дати оцінку тій або іншій діяльності людини й емоційно, ефективно вплинути на читача. Це є дуже важливим фактором формування особистості. Автор твору для дітей чітко розмежовує поняття “добре” та “погано”. Фразеологізми з оцінною семантикою допомагають читачеві обрати відповідні пріоритети, систему цінностей та зробити правильні висновки щодо певного явища дійсності. Вони актуалізують у позамовній діяльності індивіда стереотипи та народну мораль, народну мудрість, що допоможуть у майбутньому дати оцінку певній ситуації, вибудувати у свідомості дитини мовну картину світу.

Категорія оцінки привертала увагу таких лінгвістів, як Ю. Апресян, О. Вольф, О. Арсентьева, І. Арнольд, А. Вежбицька, Н. Арутюнова, Г. Колшанський. Мовні засоби вираження оцінки досліджували Н. Бойченко, Т. Вендіна, О. Островська, І. Онищенко, І. Чобот. Фразеологізми з оцінним компонентом вивчали такі науковці, як В. Телія, Ю. Солодуб, Т. Космеда, А. Мелерович, С. Олійник, О. Федоренко, М. Михальченко, О. Бабушкіна.

За визначенням Л. Пушко, “оцінні значення можуть виникати в результаті перенесення найменування на основі диференціюючої ознаки, на основі асоціативної ознаки, а також на основі стереотипів. Людина оцінює предмети і живі істоти залежно від їх корисності, придатності, емоцій, що викликаються ними” [6, с. 87]. На думку Т. Космеди, “категорія оцінки є своєрідним фокусом усіх

основних лінгвофілософських категорій. Оцінювання завжди супроводжує гносеологічну діяльність людини, а оцінка є свідченням ступеня пізнаності світу і формується під впливом таких чинників, як соціальна позиція людини, її світогляд, рівень культури, інтелект, моральний розвиток, вік, життєвий досвід, відповідність нормам і принципам моралі” [3, с. 186].

Як зазначає дослідник Ю. Солодуб, “фразеологічна одиниця не стільки називає предмет чи означає його, стільки дає йому оцінку” [7, с. 43–54]. Слушною є думка О. Ільїнського, що “найбільш важливою ... властивістю фразеологічної одиниці є те, що в їх семантиці завжди перебуває образно-оцінна основа номінації, завдяки якій ФО вже в самій мові зорієнтована на реалізацію функції оцінної характеристики, що пов’язано з природою творення образних фразеологічних одиниць та їх функціональною значимістю” [2, с. 7].

Фразеологізми виконують певні стилістичні функції в художніх творах. Вони служать засобом створення образності, уживаються з метою влучної характеристики, допомагають лаконічно дати оцінку певним явищам.

І. Федосов виділяє дві основні стилістичні функції ФО: зображально-оцінну (оцінка дається через образ) і зображальну, або живописну (без вираження оцінки). Зображально-оцінна функція має різновиди: функції загальнонегативної оцінки, іронії, гумору, жарту і позитивної оцінки [10, с. 23–24]. Подібну класифікацію подає В. Папіш у дисертаційному дослідженні [5, с. 38].

В. Ужченко та Д. Ужченко виділяють такі стилістичні функції фразеологізмів: 1) оцінну, 2) емоційно-експресивну, 3) створення гумору й сатири, 4) передачі внутрішніх якостей персонажа, 5) відтворення внутрішнього стану персонажа, 6) портретної характеристики, зображення зовнішнього вигляду людини, 7) мовної характеристики персонажа, 8) лаконізації мовлення, 9) синонімічного увиразнення експресії, створення градації, 10) функцію сюжетної основи, 11) заголовну функцію, 12) функцію заключного акорду, 13) синонімічного підсилення чи нагнітання ознак [8, с. 250–262].

Таким чином, у науковій літературі оцінну функцію розглядають як одну з основних стилістичних функцій ФО в художньому творі.

Проте, незважаючи на пильну увагу мовознавців до категорії оцінки, потребує поглибленого вивчення семантика та функції оцінних фразеологізмів на рівні художнього тексту, зокрема художнього тексту для дітей. Цим зумовлена актуальність нашого дослідження.

Мета статті – визначити семантику та оцінні функції фразеологізмів у творах для дітей письменників ХІХ – початку ХХ століття. Це дозволить з’ясувати роль оцінних фразеологізмів у формуванні естетично-образного світу дитини.

Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: 1) методом суцільної вибірки вилучити ФО, у яких реалізована оцінна функція; 2) визначити семантику оцінних фразеологізмів; 3) охарактеризувати особливості вираження позитивної та негативної оцінок у текстах творів для дітей. Джерелом дослідження обрано прозові твори для дітей, що ввійшли до хрестоматії “Українська дитяча література”: “Малоросійська биль” Г. Квітки-Основ’яненка, “Чайковський” Є. Гребінки, “Півпівника” П. Куліша, “Два сини” Марка Вовчка, “Горда качка”, “Бідолашко” Ю. Федьковича, “Вітрогон” І. Нечуя-Левицького, “Казка про Правду і Кривду” Панаса Мирного, “В’юн та шука”, “Знахідка” О. Кониського.

У зазначених творах широко представлені ФО з оцінним компонентом позитивного та негативного змісту.

Фразеологізми, що містять негативну оцінку явищ, поділяємо на дві семантичні групи:

1) ФО на позначення рис людини:

– хитрість, брехливість: *став крутити* [9, с. 194]; *хитрощами підходити* [9, с. 204];

– схильність до сварок: *як люті звірі* [9, с. 126]; *розходилися, покою нікому немає* [9, с. 205];

– надмірна пожадливість до їжі: ... *чи то пак вичистили хазяйську посуду добре, дотла, аж вискомаридили; кісточки пересмоктали; а що напйтків, так і краплини не zostавили* [9, с. 107];

– недолугість, тупість, дурнуватість: *свого розумного слова не скаже; хоч усі книжки вивчи напам'ять, а розуму не набереши; Незабаром, годів через сім, поняв добре і читати, і писати; єрмолой увесь проспівав, стихирі усякі, який би то дяк, відкіля б то не явився, що хоч починай, а Харко вже й тут; **попереду окселентує, а там і пішов сам горою; і переводи виводив і на таке зведе, що хоч би тобі тут п'ять дяків співало, то він усіх заб'є**, замовкнуть, зостанеться один та й докінча, як сам зна* [9, с. 105]; *дальше світу не бачили, як у своєму селі* [9, с. 108]; *як пень, не розуміючи і третьої* [9, с. 191];

– пихатість, гордість, зверхність: ... *знав і своє діло коло хліба, вмів свитку залатати, кожушок вихутровати, усе знав, що доводилося, тільки на лихо собі, **хотів кріпко величатися, щоб усяк його почитував**, усяк завидовав* [9, с. 103]; *А то ж і не досадно, скажете, як чоловікові дуже хочеться повеличатись, і щоб його шанували, а тут ніхто й не дивиться на нього, та при ньому величають других* [9, с. 104]; *дметься, як той індик* [9, с. 107]; *страшний на словах* [9, с. 168]; *високо неслося* [9, с. 170]; *А чи то ви тота качечка, що люде кажуть, що нема кращої на ціле село? Качечка аж нестямилася з радощів; гордість не одному вже шию скрутила* [9, с. 191];

– заздрість: *Заздрість люта **щипає** Кривду за серце, поїдом їсть, спокою не дає* [9, с. 204];

– схильність до пияцтва: *знай з чарками обходить усіх* [9, с. 107];

– надмірна цікавість: *як його в світі всидіти вдома; двір тісний* [9, с. 199];

– зовнішній вигляд: *чортзна по-якому* [9, с. 105]; *що воно за упряка* [9, с. 167]; *під щетиною увесь, мов їжак* [9, с. 174]; *вуха як у старого віслюка* [9, с. 194]; *чорна, неначе сажею обмазана* [9, с. 200]; *старий та древній* [9, с. 206];

2) ФО на позначення певних понять:

– кількісна характеристика: *кілько лиш міг донести* [9, с. 194]; *рибка аж кишить* [9, с. 198]; *цілий ворох* [9, с. 207]; *по саме горло; скільки влізе;* [9, с. 234];

– інтенсивність дії: *аж у вухах лящить* [9, с. 104]; *аж кипить із серця* [9, с. 170]; *аж сохи движать* [9, с. 172]; *надаю, що не понесеш* [9, с. 192]; *аж дух заперло* [9, с. 193]; *не зводити очей* [9, с. 203]; *на всю губу зажив* [9, с. 209]; *страх як не любить* [9, с. 234]; *немов голкою колов* [9, с. 235]; *загули, немов у пасіці рій* [9, с. 236];

– спосіб дії: *наче по команді* [9, с. 125]; *і не пишнеш* [9, с. 168]; *і слід загув* [9, с. 173]; *як косою скосило* [9, с. 175] – швидко зникнути; *на млі ока* [9, с. 193] – за одну мить; *дременув що було сили* [9, с. 199]; *аж курява за ним піднялася* [9, с. 201]; *згине без сповіді* [9, с. 233]; *пропадать без сповіді* [9, с. 234];

– часова характеристика: *і через десять год не розжують* [9, с. 107]; *нема йому впокою ні вдень, ні вночі* [9, с. 170]; *у пізні лягови* [9, с. 174];

– нещастя, бідність: *хоч з нуждою пополам; у позику ускочити* [9, с. 104]; *наче жива у землю входжу*; [9, с. 175]; *упав мов неживий* [9, с. 193];

– галас: *аж у вухах лящить* [9, с. 104]; *гармидер підняли* [9, с. 205].

Іноді, щоб подати негативну оцінку героя, його зверхне ставлення до інших людей, автор уводить в одне речення цілий синонімічний ряд фразеологізмів. Так, Г. Квітка-Основ'яненко в новелі “Малоросійська биль” подає такий синонімічний ряд фразеологізмів: *Встане, мов обпльований, на людей не гляне, зараз за шапку – і хоч і не проси, щоб зостався, хоч чого піднось йому, не хоче і не хоче, мерщій з хати; тільки його й бачили!* [9, с. 104]; ... *чи не зумів би ти якого розумного слова сказати нашим дякам, щоб не знали як і розжувати його; знаєш, носа їм утерти, щоб не дуже брови піднімали* [9, с. 105].

І. Нечуй-Левицький в оповіданні “Вітрогон”, описуючи здивування героїв, використовує фразеологізми-синоніми: *Дивлюся я, пастушки стоять ні живі ні мертві, тільки очі повитріщали та роти пороззявляли* [9, с. 199]. У “Казці про Правду і Кривду” Панаса Мирного оцінка певної ситуації подається за рахунок використання прийому нанизування ФО: *Спершу змагалися на словах, а далі дійшло діло й до бійки. Устав рід на рід, коліно на коліно, розпочали січу душоубну, згубу самосічну...* [9, с. 210]. Прийом нанизування фразеологізмів-синонімів спостерігаємо в оповіданні “Вітрогон” І. Нечуя-Левицького: *А я цілу ніч ні на волос не спала й очей не стуляла через оцього вітрогона* [9, с. 202]. Цей прийом використовує письменник також, щоб охарактеризувати сестру героя й ситуацію, у якій він опинився: *Була вона якась утла на здоров'я і завжди кисла, як кислиця, і через неї мені часто доводилося од матері пробувати кислиць: оце було зачеплю її або штовхну так, що вона й ноги задерє, то вона зараз біжить до матері жаліться, а мати мені зараз тиць кислицю в зуби: було добре намне чуба, або наскубе вуха* [9, с. 197].

В аналізованих текстах досить часто автори вживають ФО оцінної семантики з компонентами-зоонімами, які оцінюють людську діяльність у компаративному плані: *дметься, як той індик* [9, с. 107] – пихата людина; *гризлися зубами як люти звірі* [9, с. 126] – жорстко боротися; *наче хорти за зайцем* [9, с. 126] – швидко погналися; *мов їжак* [9, с. 174] – неохайний зовнішній вигляд; *очі повилювали як цати* [9, с. 196] – здивуватися; *шугне, неначе курчата од шуліки* [9, с. 198] – швидко тікати; *як та вівця* [9, с. 199] – багато набратися реп'яхів. Зіставлення з назвою тварини полегшує сприйняття дитиною навколишнього світу, конкретизує враження. Саме це пояснює наявність у мові творів значної кількості ФО з компонентом-зоонімом.

Поряд з фразеологізмами негативної оцінки письменники вживають фразеологізми на позначення позитивної оцінки, серед яких виділяємо такі семантичні групи:

1) ФО на позначення співчуття: *аж сльоза пройме* [9, с. 104]; *за слізьми й світу божого не бачила* [9, с. 168]; *Важко нам, убогим, своє добро збувати, що воно в нас кров'ю обкипіло!*; *бідкаюся – з ночі до ночі* [9, с. 171]; *наче мене холодом обняло; на моїх очах уже прив'яв; серденько слізьми в'ялила; серце наче завмерло* [9, с. 173]; *мої сини, мої голуби сизі* [9, с. 174]; *тане, як свічка* [9, с. 175]; *одним одна* [9, с. 197]; *з сльозами на очах* [9, с. 202]; *не знав, де й очі діти* [9, с. 203]; *голодна та холодна* [9, с. 210]; *горем сита, сльозами полита* [9, с. 210];

2) фразеологізми на позначення захоплення: *Пуще гіркої редьки досадно йому було, як де у кунпанії, де зберуться люди, а як було біля города, то і хороші люди зіходились поговорити де о чім, а не так поговорити як послухати дяків, що як зійдуться та стануть таке розказовати, що нам і уві сні не присниться побачити* [9, с. 103]; *... і перед ним, і за ним усе пани біжали тройками ...; аж дух радується; у вінках, мов хата яка!* [9, с. 104]; *що тільки їх і слухають* [9, с. 105]; *письменні люди; землі під собою не чує; вчені люди; що навидався світу* [9, с. 107]; *помчав, мов стріла; один бачить за трьох* [9, с. 125]; *помчав, мов птах* [9, с. 126]; *хоч сто верстов ісходи кругом, такого другого не побачиш* [9, с. 167]; *палкий, як іскра* [9, с. 172]; *щирим серцем робить* [9, с. 172]; *обличчя квіткою процвітають* [9, с. 174]; *люде кажуть, що нема кращої на ціле село* [9, с. 190]; *аж гинуть вас видіти* [9, с. 191]; *чорні як чорти; де та сміливість узялася* [9, с. 198]; *очі розбігаються; гарно, як у раю тому* [9, с. 205]; *аж засяяв* [9, с. 236];

3) ФО, що передають внутрішні переживання героїв: *душі в собі не чую; боюся, аж трушусь* [9, с. 202]; *аж ноги трусяться; і в душі похололо; погано було на душі; аж зблід з переляку* [9, с. 203]; *взяло мене зло* [9, с. 205]; *парою дух забиває; радісно серце забилося* [9, с. 206]; *в хвостіку так і холоде* [9, с. 234];

Виявлено також ФО оцінного протиставлення в одному реченні: *– Добра табака, наче в носі свічкою палить, – говорив Касян, – а ти, братику вартівий, просто казна-що, не вартій десятої частки понюшки цієї табаки; їй-богу, не вартій; сміх сказати, дрімає на варті над мушкетом, наче баба над пряжею, та ще й стріляти не вміє: стріляв у мене за п'ять кроків, та й то вище взяв, тільки верх шапки розпорів кулею... [9, с. 127]. Дарма що каліка, а така ж була пиха в того курчати, як і в його батька, старого півня; а батько його був найпшніший, поважний і огрядний півень, – хоч сто верстов ісходи кругом, такого другого не побачиш [9, с. 167].*

Аналіз оцінного компонента показав, що фразеологізми здатні реалізовувати в більшості випадків негативну оцінку сему, бо оцінці підлягають частіше негативні явища, оскільки люди звертають увагу перш за все на відхилення від норм моралі. Проте, в аналізованих творах часто також зустрічаємо фразеологізми, що виражають позитивну оцінку. ФО, марковані позитивною оцінкою, сприймаються як норма народної моралі, на відміну від оцінних фразеологізмів, маркованих негативно. Широке застосування оцінних фразеологізмів у художніх текстах для дітей допомагає створити цілісне уявлення про навколишню дійсність, розвинути асоціативне мислення, сформувати естетично-образний світ дитини. Оцінні фразеологізми в художніх творах набувають статусу органічної складової художніх засобів. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в детальному вивченні семантики й стилістичних функцій фразеологізмів у художніх текстах для дітей зазначеного періоду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Художній стиль і мова творів для дітей / Н. Я. Дзюбишина-Мельник // *Культура слова*. – К., 1992. – Вип. 42. – 85 с.
2. Ильинский А. А. Роль и функции фразеологических единиц в романе В. Максимова “Прощание из ниоткуда” : автореф. дис. ... канд. филол. наук. : 10.02.01 “Русский язык” / А. А. Ильинский. – Тамбов, 2004. – 13 с.
3. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Л. : ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 350 с.
4. Огар Е. І. Мова дитячого літературного дискурсу : функціонально-комунікативні аспекти дослідження / Е. І. Огар // *Вісник СумДУ*. – 2006. – № 3 (87). – С. 10–17.
5. Папіш В. А. Семантико-функціональна природа фразеологізмів у художній прозі закарпатських письменників (40–90 рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Папіш Віталія Андріївна. – Ужгород, 2003. – 209 с.
6. Пушко Л. В. Реалізація аксіологічної функції фразеологізмів з рослинними номінаціями на позначення інтелектуальної діяльності людини (на матеріалі англійської, української та російської мов) / Л. В. Пушко // *Вісник СумДУ. Серія “Філологія”*. – 2008. – № 1. – С. 87–89.
7. Солодуб Ю. П. Сопоставительный анализ структуры лексического и фразеологического значения / Ю. П. Солодуб // *Филологические науки*. – 1997. – № 5. – С. 43–54.
8. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 497 с.
9. Українська дитяча література / Упоряд. І. А. Луценко, А. М. Подолинний, Б. Й. Чайковський. – К. : Вища школа, 1992. – Ч. 1. – С. 103–237.
10. Федосов И. А. Функционально-стилистическая дифференциация русской фразеологии : автореф. дис. ... доктора филол. наук. : спец. 10.02.01 “Русский язык” / И. А. Федосов. – Ростов-на-Дону, 1977. – 39 с.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ МОВ ЗІ СЛОВОМ-КОМПОНЕНТОМ ЗОЛОТО: ДО ПРОБЛЕМИ МОТИВАЦІЇ ЦІЛІСНОГО ЗНАЧЕННЯ

СОТОВА Т. М.

Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва

У сучасних фразеологічних розвідках, як і лінгвістичних загалом, за домінуючий напрям аналізу мовного матеріалу править антропоцентричний, оскільки саме цей “підхід до вивчення мовних одиниць збуджує зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей етносу, до взаємовідношення народу – творця мови та власне мови як значною мірою творця її носія” [4, с. 7]. І тому, слідом за Д. О. Добровольським, Ю. М. Карауловим, О. О. Корніловим, О. С. Кубряковою, В. А. Масловою, В. М. Телія, О. Д. Шмельовим, уважаємо цілком справедливим твердження про те, що повноцінне знайомство з будь-якою національною культурою обов’язково передбачає не лише вивчення її матеріальної складової, а й необхідність проникнення й розуміння способу мислення нації, спробу подивитися на світ очима носія цієї культури. Відповідно, мова “намагається відобразити й зафіксувати все безкінечно різноманітне й неповторне бачення